

Droomwerk

Werken met je dromen, je dromen voor je laten werken, creatief omgaan met je dromen met als gemeenschappelijke deler ‘droomwerk’. AAD VAN OUWERKERK is al sinds 1986 droomwerker en tevens bekend als initiator van het internationale congres van de Association for the Study of Dreams in Nederland (Leiden 1994). Nu organiseert hij met HANNAH VAN DER BORST en een keur aan droomwerkers een **Jaartraining droomcoach**. In dit artikel doet hij een voorzichtige poging om deze wereld van droombenaderingen voor Nederland enigszins in kaart te brengen.¹

Droomwerk is als term onmiskenbaar voortgekomen uit de methodiek van Carl Gustav Jung om vorm te geven aan de confrontatie tussen het bewustzijn en de door de droom gepresenteerde beelden, meestal begeleid door een therapeut. In **Jungs** ogen hadden de droombeelden een bedoeling (een *finaal aspect*), namelijk om de dromer meer zelfkennis te geven en te helpen bij innerlijke ontwikkeling en persoonlijke groei: zijn ‘individuatieproces’. Door met de beelden in contact te treden en tot een soort gesprek te komen, stelt de dromer zich beschikbaar voor informatie uit het ‘onbewuste’, dat zich zo kan manifesteren in het *imaginatieve*, de verbeelding van de dromer, dat er vaak sprake is van zelfinzicht en creatieve impulsen, soms zelfs van helende werking en misschien zelfs van ‘alchemistische transformatie’.

In de freudiaanse benadering van dromen wordt ons uitgelegd dat de droom zoals we ons die herinneren, bewerkt kan zijn door het onderbewustzijn, een verandering met als belangrijkste doel, onszelf niet te zeer te verontrusten met een onwelkome boodschap. Die activiteit van de psyche noemde Freud ‘*Traumarbeit*’ (‘droomwerk’ dus!). Gelukkig is daar in de Nederlandse literatuur over droombenadering de term ‘droomarbeid’ voor bedacht – volgens Ole Vedfelt in zijn standaardwerk *De droom* ook zeker ‘niet te verwarren met het analytische werk met dromen...’²

Toch is de term *droomwerk* niet door Jung zelf bedacht; deze had voor de boven genoemde benadering van de droombeelden eerder *actieve imaginatie* als term voorgesteld, waarbij het ‘actieve’ vooral verwees naar het ‘autonome karakter’ van de beelden, die (los van het bewustzijn en buiten de controle van het ego) soms een geheel eigen leven leken te leiden. In zijn *Herinneringen, dromen en gedachten* beschrijft Jung uitvoerig zijn eigen ervaringen met beelden in dromen en spontane fantasieën die hij allemaal nauwgezet opschreef: in het hoofdstuk *Confrontatie met het onbewuste* geeft hij intieme details weer van een avontuur in zijn verbeelding in de tijd dat hij door de breuk met Sigmund Freud sociaal in een isolement was geraakt.³ De beelden zijn zo adembenemend scherp dat men soms in de verleiding komt om zelfs van een psychotische toestand te spreken. Zo komt Jung een magische figuur tegen die Philémon heet en die hij tekent met de vleugels van een ijsvogel.⁴ Die persoon (die Magie gelernt hatte) zal later het prototype blijken te worden van het archetype ‘de oude wijze man’, een symbool voor het Zelf, het centrum van het onbewuste dat ons bijstaat op het levenspad.

Droomwerk als term voor een nieuwe benadering van dromen voert terug naar een latere tijd, toen in de eerste helft van de zeventiger jaren Patricia Garfield in *Creatief dromen* en Ann Faraday in *De positieve kracht van dromen*⁵ het belang benadrukten bij droominterpretatie van de dromer zelf, zonder wie de droom niet kon worden begrepen. In de confrontatie tussen

de dromer en zijn droombeelden was volgens hen geen plaats meer voor een deskundige die op eigen kennis en wijsheid opereerde?; zoals zoveel ontwikkelingen uit die tijd was het motto: 'de verbeelding aan de macht'. Als men hulp zocht bij de omgang met zijn dromen, kon er wel een goede samenwerking ontstaan met een begeleider. De autoriteit van die persoon lag echter hooguit in de ervaring die hij had opgedaan door werk aan zijn eigen droomwerk en niet aan zijn belesenheid of opleiding. Deze afstand die in die tijd genomen werd van 'deskundigheid', de afkeer van het zogenaamde 'one-upmentship' (het een treetje hoger staan van de therapeut) waren goede en verfrissende zaken. Bijna gênant zijn pogingen om dit gelijkwaardigheidsprincipe terug te laten komen in termen zoals 'facilitator' (vergemakkelijker).

Hier waren uiteraard wel ontwikkelingen aan voorafgegaan. In het Californië van progressief Amerika was Fritz Perls, sterk beïnvloed door Carl Gustav Jung, zijn *Gestalt-therapie* gaan vormgeven⁶, waarbij de confrontatie met de droombeelden voor de dromer, gezeten in de soms angstaanjagende 'hot seat', in het vuur van het enthousiasme soms wel eens wat al te heftig kon zijn. Zo gaf Nina Memrath, droomwerker in San Francisco, in de rookruimte van centrum De Elfenbank eens verslag van ervaringen bij Fritz Perls in Big Sur (Californië). Nina had eens in de ontmoetingsruimte een vrouw gesproken die volkomen in de war was: 'Ik voel me als een vlinder die is opgeprikt', zei ze. 'Who pinned you?' had Nina geheel in de lijn van de confrontatiesfeer gevraagd. 'Fritz did!' was het antwoord. Dat er bij goedbedoelde therapie ook van alles mis kan gaan, zelfs bij de zeer groten, is helaas maar al te vanzelfsprekend.

Een typische situatie uit die zeventiger jaren? Droomtherapie werd toen immers eerder vaak opgevat als detectivespel: de therapeut probeert de waarheid rond de droom te achterhalen, terwijl hij daarbij eerder tegenwerking van de dromer ondervindt dan medewerking. Tegen die opgeworpen hindernissen zou slechts het kruid der therapeutische wijsheid opgewassen zijn. Freud gaf dit verschijnsel de naam 'weerstand' (Widerstand; Engels: 'resistance'). En wie heeft er niet ooit zo'n sessie meegemaakt waarin weerstanden doorbroken moesten worden? Maar wie heeft niet tevens gemerkt dat dromers na zo'n min of meer agressieve sessie toch weer terugvielen in oude patronen of zelfs na verloop van tijd achteruitgang vertoonden? Het is nog maar de vraag of die hardere therapieën uiteindelijk wel de gewenste resultaten opleverden.

Zo geloof ik zelf dat van weerstanden of van zogenaamd vermijdingsgedrag juist een beschermende werking uit kan gaan. De korst op een wond zou dan min of meer een zelfde functie hebben. Wanneer we die met rust laten, valt hij gewoon spontaan af, wanneer we hem van de wond trekken, begint die weer te bloeden. Bij gezonde mensen lijkt dan ook wel een zekere weerstand aanwezig (maar dan in de betekenis zoals je die ontwikkelt tegen een ziekte die heerst) of weerstand tegen de ongewenste effecten van therapieën. De krachten die jou ogenschijnlijk tegenwerken en die je afhouden van 'de waarheid omtrent jezelf', zouden er wel eens op kunnen wijzen dat jouw therapeut of methode niet de meest geëigende is voor het proces waarmee jij momenteel bezig bent.

Dit was de kern van de *droomwerk*-beweging: dromer en begeleider werkten in harmonie en gelijkwaardigheid samen in een *joint venture* met als doel om aan de droom informatie te ontfutselen waarmee de dromer verder kon in zijn groei, adviezen om eventuele problemen het hoofd te kunnen bieden, et cetera. In de Nederlandstalige Gestaltwereld verscheen in 1975 van de Vlaming Bruno-Paul de Roeck *Gras onder mijn voeten. Eenvoudige kennismaking met Gestalttherapie*⁷, waarin de lezer onder andere het volgende advies krijgt:

‘Als iemand je droom gaat uitleggen...gelijk slaan!’ En in diezelfde tijd werkte Strephon Kaplan Williams in de buurt van San Francisco samen met Jeremy Taylor, van wie de frase ‘If this was my dream’ bekend is geworden: over iemand anders droom kun je alleen vanuit een groot respect spreken, wanneer je ervan uitgaat dat het je eigen droom is. Strephon Williams beschreef alle methoden en technieken van wat in die laatste jaren van dit decennium *dreamwork* was gaan heten in zijn ‘droomwerkbijbel’, de *Jungian-Senoi dreamwork manual, a Step-by-Step Introduction to Working with Dreams*⁸. Weer jungiaans dus, de invloed is opnieuw evident!

In Nederland was na de oorlog al een ontwikkeling in de richting van droomwerk ontstaan toen C. J. Schuurman begon met therapieën in de lijn van Carl Gustav Jung⁹. Aan hem hebben we misschien zelfs de beroemde naoorlogse roman *De avonden* van Gerard Reve te danken. Reve werd indertijd geplaagd door dromen en nachtmerries en noemt zichzelf een *neurasthenicus* (zenuwlijder). Schuurman heeft hem behandeld en raadde hem aan om alles eens op papier te zetten. Reve was erg enthousiast: hij was er verbaasd over, dat hij door ‘zo’n lieve dokter’ zo menselijk benaderd en serieus genomen werd. ‘Geen kwaad woord over hem’, zo zei hij in een interview, ‘die man die gelooft echt in sprookjes en kom daar maar eens om in deze tijd!’

Maar de grote golf aan droomwerk komt pas later: in de zeventiger en tachtiger jaren en door de invloed van het toen nog progressieve Amerika. Bij het lezen van allerlei boeken over de ‘uitleg’, ‘duiding’ of ‘verklaring’ van dromen was ik wel op enige jungiaanse invloed gestuit bij Friedrich Doucet¹⁰, maar voor mij was het meeste leesvoer niet toereikend. Vooral Jung zelf was dat wel: naast *Herinneringen, dromen en gedachten* vormden *De mens en zijn symbolen* en het latere *Beelden uit mijn leven* een geweldig leesavontuur. Ook onderzocht ik nog met de hulp van therapeut Wil de Roy de dromen in *De avonden* van Reve op de jungiaanse implicaties voor een studie Nederlandse literatuur. Maar eigenlijk zou mijn eigen echte droomwerk pas beginnen, toen ik in 1980 in contact kwam met Michael A. Dadio van het *Dream Dynamics Institute* in Levittown (NY), Amerika¹¹. Bij hem volgde ik workshops en deed allerlei persoonlijke consulten en zag mijn dromen steeds kleurrijker en veelzijdiger worden. Ik werd zo enthousiast over de ontwikkeling die ik in korte tijd doormaakte, dat ik overal op zoek ging naar voer voor deze zo nieuwe ‘honger’ in mijn leven.

In jungiaanse kringen was toendertijd vooral Leo Giessen een van de eersten die *droomwerk*-ideeën in zijn leven incorporeerde. Als een van de oprichters van de Nederlandse jungvereniging de IVAP was hij ook betrokken bij het opzetten van een veelzijdige opleiding in centrum *De elfenbank* in Ottersum bij Nijmegen, dat nog vele jaren het Mekka van het droomwerk in Nederland zou zijn. Voor mij was die dromenopleiding (toen nog *therapeuticum* geheten) een ronduit onvergetelijk gebeuren¹². Hoewel ik al veel van dromen wist, leek het alsof allerlei zaken in dat jaar voor mij op hun plaats terecht kwamen in een overzichtelijk geheel.

Elke maand introduceerde een beroemde *droomwerker* uit binnen- en buitenland een droombenadering en ging er daarna concreet en praktisch met de dromen van deelnemers mee aan de slag. Aan het eind van het eerste ‘therapeuticum’ in 1985 heb ik besloten dat ik nu zoveel aan ingrediënten had verzameld om een authentieke, persoonlijke ‘*droomwerk*-soep’ te maken. Toen ben ik gaan werken als *droomwerker*. Veel van mijn leermeesters (en latere vrienden) heb ik op *De elfenbank* leren kennen, zoals Nina Memrath en Strephon Williams, Gregg Furth en Jóska Soós. Het einde van *De elfenbank* was voor velen een groot verlies. Tekenend voor dit tijdperk was overigens, dat de naam nogal eens veranderde: van

‘therapeuticum’ en ‘dromenleerjaar’ tot gewoon ‘het dromenjaar’ conform de tendens om naar een democratische, gelijkwaardige relatie tussen de dromer en de *droomwerker* te komen.

Het volgende decennium toonde een opleving van publicaties over dromen. Alle Amerikanen van het eerste uur schreven over nieuwe deelonderwerpen (vooral Patricia Garfield: over kinderdromen, diagnose-dromen, rouwverwerking¹³), de *Association for the Study of Dreams* (ASD) werd opgericht door Patricia Garfield, Strephton Williams, Jeremy Taylor¹⁴ en de nieuwe ‘prima ballerina’ Gayle Delaney (de eerste die schreef over sex in dromen¹⁵ maar ook de eerste die de idealenop het gebied van *droomwerk* verkwanselde door nota bene een droomwoordenboek te schrijven, helaas gevolgd door Patricia Garfield). Ook Robert L. Van de Castle, tweede president van ASD, schreef *Our dreaming mind*¹⁶, boeiend standaardwerk over **parapsychologische** experimenten, droomonderzoek, inhoudsanalyse, en de periode van Californisch *droomwerk*. Stanley Krippner van het *Saybrook Institute* in San Francisco hield de focus scherp op de term *dreamwork* met *Dreamworking* en *Dreamtime & dreamwork*¹⁷, waardoor voor lange tijd een duidelijke legitimiteit werd gegeven aan deze benaming voor wat er nu eigenlijk precies gebeurde bij deze benadering van het droommateriaal.

In de tachtiger jaren kwamen er inmiddels ook boeken over *droomwerk* uit eigen land, bij voorbeeld *Luisteren naar dromen* van H. R. Wijngaarden¹⁸, opnieuw uit jungiaanse hoek. Werken met dromen en imaginaties is een geaccepteerde zaak geworden: in het voetspoor van Hermann Maass werkte Pieter Middelkoop met imaginaties, die hij uitvoerig beschrijft in zijn *De oude wijze man*, het jungiaanse archetype dat bij hem opvallend veel opdook in de therapeutische sessies¹⁹. Nog belangrijker is echter de door Robert Bosnak gegeven impuls: in Amsterdam geeft hij demonstraties van intensief droomwerk en lezingen over alchemistische teksten als metafoor voor... werken met dromen! Tegelijkertijd komt over dit onderwerp *De geest in de fles, alchemistische beelden in moderne dromen* uit van J.H. van Birgelen en Pety de Vries-Ek. Groot enthousiasme is er overal over deze nieuwe visie op wat we aan het doen zijn. En dan komt Pety de Vries-Ek (als een soort supervertaalster) nog eens aan met tien delen *Verzameld werk* van Jung, waarin vooral de hoofdstukken 5 en 6, de vertaling van **Psychologie und Alchemie**, ook al in dit kader blijken te staan²⁰. En zelf beleef ik in deze tijd mijn droomavontuur rond mijn eigen droomwerkmethode. Op jungiaanse wijze krijg ik in mijn dromen de vier elementen door als kapstok voor vier verschillende manieren om beelden te benaderen (en ik moest daarbij volgens de dromen vooral letten op wat er tussen het derde en vierde element gebeurde...).

Andere interessante boeken waren *Over dromen en de dood* van Marie-Louise von Franz over rouwverwerking, **Psychologie tussen Jung en Steiner** van Käthe Weizsäcker die een vergelijking trekt tussen de antroposofie en de wereld van Jung en *Thuiskomen in jezelf* van Hal Stone en Sidra Winkelman over de *voice dialogue*, het werken met innerlijke stemmen²¹, waarvan ik voorbeelden gezien had door Robert Stamboliev op *De elfenbank*. Maar de voor mij toch meest verrassende boeken voor de Nederlandse markt waren *Maar ik droom nooit* van Ada de Boer, die als een van de eersten die haar droomwerkmethode beschrijft, en Carolus M. den Blankens *Lucide dromen*, het nog altijd enige boek dat zowel eigen ervaringen beschrijft met het verschijnsel van ‘wakker zijn in je dromen’ als een handleiding geeft om zelf ook *lucide* te worden²².

In 1989 werd ik door Carolus verwezen naar een internationale droomconferentie in Londen en kwam ik in contact met de Association for the Study of Dreams: ik gaf er mijn workshop die tot mijn schrik volliep met leden van het ASD-bestuur. Toen ik ze hun dromen liet

tekenen en daar bovendien nog van alles mee bleek te kunnen doen, was mijn kostje gekocht: ik maakte vrienden voor het leven en heb me vanaf dat moment jarenlang voor deze geweldige vereniging ingezet. Ik keek mijn ogen uit: het leek alsof mijn boekenkast tot leven was gekomen. Ik kon zomaar op iedereen afstappen om een gesprek over dromen te beginnen, een geweldige ervaring: *droomwerk* bleek een wereldomvattend verschijnsel, gedragen door neurologen, therapeuten, antropologen, psychologen, sjamanen, kunstenaars, in respectvolle gelijkwaardigheid. Hoe was 't mogelijk? Ik kon niet wachten op de volgende conferentie in Chicago. En daar is toen het idee geboren voor het organiseren van zo'n conferentie in Nederland!

In dit volgende decennium kwam Roger Rundqvist met de genoemde 'ankertjes', maar tegelijkertijd was de relatie met Roelien de Lange, die toen al intensief, tot een andere jaartraining toe met sjamanisme werkte, op de klippen gelopen en de spanningen rond *De elfenbank* zouden uiteindelijk tot opheffing van het centrum leiden. Als docent ontmoette ik in een van de laatste droomjaren in 1990 Hannah van der Borst, mijn vriendin en collega-droomwerker met wie ik inmiddels zoveel droomavonturen heb beleefd (vooral veel reizen met als hoogtepunt een tournee langs leden van de ASD door de Verenigde Staten in 1993 met activiteiten op het gebied van droomwerk), dat onze band onverbreekbaar lijkt! Enkele jaren zouden nog enkele jaartrainingen worden georganiseerd door Anneguis van der Slikke, maar ook dit is inmiddels verleden tijd. Er zijn wel droomwerkers die naast hun workshops ook opleidingen geven maar momenteel is alleen het ITIP²³ nog actief als opleidingsinstituut op het gebied van dromen.

De ASD-conferentie in Leiden in 1994 was een enorm succes en bracht een stel inspirerende *droomwerkers* uit de hele wereld naar Nederland. Patricia Garfield gaf een lezing over rouwverwerking en van de workshops werd die van Robert Moss in de evaluaties het meest positief gevonden²⁴. Na een geslaagde reünie voor de meer dan honderd Nederlandse deelnemers aan de Leidse conferentie in Oibibio zijn regionale groepjes voor droomwerk gevormd. Een poging om tot een uitwisselingsplatform voor droomwerkers onderling te komen, mislukte door allerlei onduidelijkheden, maar daar stond tegenover dat in 1996 de Vereniging voor de Studie van Dromen (VSD) werd opgericht, die nu al zo'n 12 ½ jaar zijn gangetje gaat met iets meer dan honderd leden, een tijdschrift (*Droomjournaal*) en een halfjaarlijks symposium met lezingen en workshops²⁵.

Maar de laatste tijd lijken er meerdere dromen in de lucht te zitten. Ondanks de recessie worden er allerlei zaken op droomgebied georganiseerd. In Amsterdam organiseert de stichting *Bon Garuda* lezingen en workshops rond *droomyoga*, de Tibetaans-boeddhistische techniek om je dromen te gebruiken bij meditatie en andere oefeningen. Robert Van de Castle was in Utrecht om over onderzoeken met **parapsychologie** en dromen te spreken voor het parapsychologisch instituut. De Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen organiseerde onlangs nog een dag in het teken van de droom en de KRO zond een driedelige serie uit, getiteld *De dromendokter*, met ITIP-leider Bas Klinkhamer in de hoofdrol. Vanuit Engeland komt het nieuwe droomverschijnsel *Social Dreaming* en hiervoor is ook een werkgroepje gevormd. En dit alles vond plaats in enkele maanden! Vanuit de hoek van Robert Bosnak wordt door Ivon Voss van *De droompraktijk* in dit najaar een jaartraining georganiseerd rond de nieuwe benadering *embodied dreamwork*.

En Hannah van der Borst en ikzelf sluiten hier nu bij aan met het organiseren van een eigen *Jaartraining droomcoach*, waarmee we enerzijds de traditie van weleer op *De elfenbank* willen voortzetten, maar anderzijds een professionele opleiding tot *droomcoach* bieden in het mooie centrum *De roos* in Amsterdam.

1. Aad van Ouwerkerk en Hannah van der Borst organiseren vanuit Droomwerkinstituut 'De vier elementen' al jaren cursussen, workshops en trainingen, onder andere op het gebied van dromen. Zij zijn/waren verbonden met de *International Association for the Study of Dreams* (IASD) en organiseerden mede de elfde IASD-conferentie in 1994 aan de rijksuniversiteit van Leiden. In zijn boek 'Droomwerk, de vier elementen van de droom' (in 2006 als uitgebreide herdruk bij uitgeverij De driehoek, eerder in 1994 bij het tijdschrift Bres, waarvan hij jarenlang vaste medewerker was) werkt Aad van Ouwerkerk zijn eigen methode van werken met dromen uit. In september start dit jaar weer de vrij unieke 'Jaartraining droomcoach' in het centrum 'De roos' in Amsterdam met opnieuw een keur aan droomwerkers uit Nederland en België: zie hiervoor www.droomwerk.net

2. Ole Vedfelt: *De droom, uiteenlopende visies op een fascinerend verschijnsel* (Lemniscaat 1997)

3. C.G. Jung: *Herinneringen, dromen en gedachten* (Van Loghum Slaterus 1963)

4. Een uiterst toevallige samenloop van omstandigheden rond een dode ijsvogel die Jung in zijn tuin vindt, wordt in hetzelfde hoofdstuk beschreven. Dit voorval heeft **Jungs** latere idee van *synchroniciteit* (betekenisvol toeval) mede helpen ontwikkelen.

5. Ann Faraday *De positieve kracht van dromen* (Nelissen 1974) en *Het spel van onze dromen* (Nelissen 1976) Patricia Garfield: *Creatief dromen* (Spectrum 1976). Toen Hannah en ik ooit bij haar logeerden in Eugene (OR), vertelde Patricia ons emotioneel over de publiciteitsstress die er helaas tussen hen beiden in die tijd had geheerst.

6. Deze fascinerende werkwijze is op fascinerende wijze op de voet te volgen in de uitgeschreven sessies van de oprichter zelf: *Gestalt Therapy Verbatim* van Frederick S. Perls (Real People Press 1969). in 1987 verscheen er eindelijk een Nederlandse versie: *Gestalt therapie verbatim* (Servire).

7. Bruno-Paul de Roeck: *Gras onder mijn voeten* (De Toorts 1975), later gevolgd door het speciek op dromen gerichte *Droombeelden, nachtelijke produkten voor dagelijks gebruik* (De Toorts 1983).

8. Strehon Kaplan Williams: *Jungian-Senoï dreamwork manual* (Journey Press 1980), helaas nooit in die versie vertaald. Een goede tweede keus is *Elementen van dromen* (Strengholt 1993). Strehon Williams is een van de 'founding fathers' van de *International Association for the Study of Dreams*.

9. Zie bij voorbeeld C.J. Schuurman: *De taal van het onbewuste zieleleven* (Van Loghum Slaterus 1951).

10. Friedrich W. Doucet: *Dromen en droomuitleg* (Elmar, z.j.)

11. Van Michael Dadio is vooral zijn *zeven stappenmethode* voor de benadering van dromen bekend geworden.

12. Kunstenaressen Roelien de Lange was samen met haar Zweedse vriend Roger Rundqvist in een grote boerderij een New Agecentrum begonnen. Roger is een soort huisauteur geworden bij uitgeverij Ankh Hermes en heeft vele boeken (vooral 'Ankertjes') op zijn naam, onder andere over dromen: *Creatief omgaan met dromen* (1990) en *Kinderen en dromen* (1993). Zij

waren bij mijn weten de eersten die in Nederland een dromenopleiding met verschillende methoden organiseerden.

13. Patricia Garfield: *Wat droomt je kind* (Lemniscaat 1986), *The Healing Power of Dreams* (Simon & Schuster 1991) en *The Dream Messenger, Nederlands: Droomberichten. Hoe dromen kunnen helpen bij rouwverwerking* (Forum 1998)

14. Jeremy Taylor schreef pas veel later *Where People Fly and Water Runs Uphill* (Warner Books 1992) en *The Living Labyrinth, exploring universal themes in myths, dreams, and the symbolism of waking life*, zijn apologie aan de jungiaanse benadering die in Amerika vooral door Joseph Campbell en James Hillman bekend gemaakt is: 'a fascinating resource for all Jungians' (Paulist Press 1998).

15. interessanter is de beschrijving van haar methode (die verrassend veel overeenkomsten vertoont met die van Michael A. Daddio, maar dat zal wel toeval zijn...): Gayle Delaney: *Breakthrough Dreaming: how to tap the power of your 24-hour mind*, Nederlands: *Uit de droom* (Bigot & Van Rossum 1991).

16. Robert L. Van de Castle: *Our dreaming mind* (Ballantine Books 1994). Deze coryfee van de droomwereld is nog onlangs op uitnodiging van het Parapsychologisch Instituut in Nederland geweest.

17. Stanley Krippner: *Dreamworking. How to use your dreams for creative problem-solving* (Bearly limited 1988) en *Dreamtime & dreamwork, decoding the language of the night* (Jeremy Tarcher 1990, 'for Dr. Robert Van de Castle, dreamworker extraordinaire')

18. R.W. Wijngaarden 'die zich vooral op **Jungs** opvattingen oriënteert': *Luisteren naar dromen* (Boom 1985).

19. Hermann Maass: *De therapeut in ons, genezing door actieve imaginatie* (Lemniscaat 1982), later gevolgd door *Agressie in dromen* (Lemniscaat 1986); Pieter Middelkoop: *De oude wijze man. Genezen door innerlijke beelden* (Lemniscaat 1985), later gevolgd door *Een onmogelijk verleden* over actieve imaginatie met een slachtoffer van incest (Lemniscaat 1993).

20. Robert Bosnak: *Kleine droomcursus* (Lemniscaat 1986), gevolgd door *Dromen met een aidsapatiënt*, verslag van een tot in de dood voerende droomwerktherapie (Lemniscaat 1989), *Sporen in de wildernis van dromen*, de bespreking van onder andere een eigen dromenserie bij de aboriginals in Australië (Lemniscaat, z.j.) en onlangs *Embodiment, creative imagination in medicine, art and travel* (Taylor & Francis Ltd 2007) dat de basis vormt van een door Ivon Voss georganiseerde opleiding (zie www.dedroompraktijk.nl).

J.H. van Birgelen en Pety de Vries-Ek: *De geest in de fles, alchemistische beelden in moderne dromen*, later in een uitgebreide herdruk verschenen als *Alchemie en psychologie* (respectievelijk 1986 en 1999). In eigen beheer verscheen onlangs van Joop van Birgelen *Het heldert met de tijd*, een verslag van zijn eigen 'individuatie' langs het alchemistisch pad (2007).

C. G. Jung: *Psychologie und Alchemie* (deel 5: *Droom en individuatie* en deel 6: *Verlossing in de alchemie* van het Verzameld werk in vertaling door Pety de Vries-Ek, Lemniscaat 1986), later gevolgd door twee boeken over *Kinderdromen* (1991) en drie delen *Droomanalyse* (1991-1992)

21. M.L. von Franz: *Over dromen en de dood. Wat vertellen de dromen van stervenden ons?* (Mirananda 1987), Käthe Weizsäcker: *Psychologie tussen Jung en Steiner, werken met dromen* (Vrij geestesleven 1988) en Sidra Winkelman en Hal Stone: *Thuiskomen in jezelf. Onze dromen en innerlijke stemmen. Handboek voice dialogue* (Mesa Verde 1986). Robert Stamboliev schreef *The Energetics of Voice Dialogue, Principles of Transformation* (Mesa Verde 1989) en werd de leider van het Nederlandse *Instituut voor Transformatie Psychologie* in Bergen (NH), dat allerlei trainingen en vormen van coaching organiseert.

22. Ada de Boer: *Maar ik droom nooit* (De Toorts 1988) later gevolgd door *Kleuren in dromen* (Lemniscaat 1996), het voor jonge kinderen verrukkelijke *Het grote dromenboek. Op avontuur met je dromen* (van Suske en Wiske, Standaard 2001) en *Dromen* (Spectrum 2008). Ada de Boer is tevens leerling van Namkhai Norbu, Tibetaans-boeddhistische lama, bij wie ze nu al jarenlang de technieken van ‘droomyoga’ bestudeerd en beoefend heeft. Carolus M. den Blanken: *Lucide dromen, een handleiding* (Elmar 1990, gratis te downloaden via de website van de auteur die daar ook het interessante *Les Rêves et les moyens de les diriger* uit 1867 van de pionier van lucide dromen, Harvey d’Saint-Denys, in de aanbieding heeft: home.casema.nl/carolusdenblanken/contact.htm).

23. Itip, school voor leven en werk, Marspoortstraat 21, 7201 JA Zutphen, zie opleiding@itip.nl en www.itip.nl.

Het recentste boek van Hans (en zijn dochter) Myrthe Korteweg: *Het droomjuweel. De rijkdom van dromen in ons leven* (Felix 2008) is inderdaad weer eens een pareltje van respectvolle benadering van het droommateriaal.

24. de droombenadering van Robert Moss is te vinden in *Droom bewust, Werkboek voor spirituele dromers* (Becht 1996). Robert heeft later ook nog enige tijd in het Amsterdamse centrum Oibibio workshops gegeven.

25. Voor meer informatie: www.droomvereniging.nl